

EEN POGING TOT DEFINIËRING VAN DE (PSYCHISCH) INCESTUEUZE MOEDER-ZOON RELATIE^o

Stefan Bogaerts¹ en Geert Vervaeke²

Over seksueel misbruik tussen een moeder en haar zoon is tot op heden weinig geweten. Aan de hand van een therapeutisch fragment krijgt de lezer de mogelijkheid om als getuige binnen te treden in een - voor anderen buiten de therapeut en de cliënt - ontoegankelijke wereld, waar spreken na de worsteling met de weerstand, ontdaan 'moet zijn' (dient te zijn) van ceasuur en schaamte.

Een casus uit de eigen praktijk leidt dit artikel in. Het betreft een vrouw van 41 jaar, gehuwd en moeder van twee zonen van respectievelijk negentien en vijftien jaar. Zij is ongeveer drie jaar in therapie, waarvan de eerste twee jaar gemiddeld tweemaal per week en het laatste jaar éénmaal per week. De therapie verloopt in een psychoanalytisch kader. Ik geef hier met instemming van de cliënt een fragment uit haar therapie.

Casuïstiek

Therapeut: "Waar denk je aan?"

Cliënte: "Ik zit met een vraag, die ik niet durf te stellen. Tussen mij en mijn man gaat het al enkele maanden goed. Hij is veel liever geworden en we kunnen elkaar veel beter vinden. Mijn oudste zoon heeft sinds enkele maanden een vriendin waar hij veel mee optrekt. Mijn jongste zoon is op korte tijd fel veranderd. Hij heeft nu niemand."

Therapeut: "Je zit met een vraag die je niet durft te stellen."

Hierna volgt een lange stilte die door de vrouw herhaaldelijk wordt doorbroken met een zucht en pogingen om te beginnen spreken.

Cliënte: "Mijn zoon lijkt de laatste weken geobse-deerd door mijn borsten. Hij wil mij voortdurend vastpakken en strelen. Het is vreemd. Ik probeer er met hem over te praten, maar hij zegt me dat het verlangen sterker is dan hemzelf. Hij heeft me gevraagd er met niemand over te praten."

Therapeut: "Door er hier over te praten, doorbreek je blijkaar de stilte."

Cliënte: "Het is tegenover mijn man dat ik er niet mag over praten."

Therapeut: "Hoe ga je om met de houding van je zoon?"

Cliënte: "Het is bijzonder moeilijk. Ik weet niet goed wat ik moet doen. Hem afwijzen lijkt me zeker niet goed te zijn."

Therapeut: "Wil dat dan zeggen dat je hem laat begaan?"

Cliënte: "Ja, ik laat het toe, niet altijd, maar meestal wel. Soms probeer ik er een draai aan te geven door hem te knuffelen om hem zo van mij los te krijgen."

Therapeut: "Welke gevoelens roept dit bij jou op wanneer hij je vastpakt?"

Cliënte: "Het zijn gemengde gevoelens."

Cliënte zegt dat ze zich bij het uitspreken ongemakkelijk voelt en dat ze zich schaamt over wat er gebeurd is.

Cliënte: "Aan de ene kant moet ik eerlijk zijn en toegeven dat ik het plezant vind. Aan de andere kant weet ik dat het niet kan, maar weet ik niet hoe ik er mee moet omspringen. Ik maak me ook wel zorgen omdat mijn broer enkele jaren geleden over mijn jongste zoon zei dat hij wel eens een homo zou kunnen worden. Ik weet het niet meer zo goed."

¹ Drs. S. Bogaerts, onderwijsassistent Afdeling Strafrecht, Strafvordering en Criminologie, Faculteit Rechtsgeleerdheid K.U.Leuven, H. Hooverplein 10, 3000 Leuven, België. Hij is opgeleid in de psychoanalyse en in de groepstherapie.

² Prof. Dr. G. Vervaeke, hoofddocent, Afdeling Strafrecht, Strafvordering en Criminologie, Faculteit Rechtsgeleerdheid, K.U.Leuven en is opgeleid in de gedragstherapie en in de client-centered therapie.

^o Geaccepteerd voor publicatie 15 januari 1999.

Therapeut: "Je vertelde daarnet dat er de afspraak is er met niemand over te praten. Het is duidelijk iets tussen jou en je zoon."

Cliënte: "Ik durf er met niemand over te praten, zeker niet met mijn man. Sedert enkele maanden gaat het opnieuw goed tussen ons. Ik ben bang dat dit de sfeer terug grondig zal bederven."

Therapeut: "Intussen speelt er zich tussen jou en je zoon iets af waar je vragen bij hebt en jij niet goed weet hoe je er mee moet omspringen. Ik hoor je ook zeggen dat je het enerzijds plezant vindt, maar dat jij je anderzijds ook zorgen maakt over wat er gebeurt. De uitspraak van je broer krijgt plots in het kielzog van wat er gebeurd is, een negatieve betekenis."

Cliënte: "Mijn man heeft nooit veel moeten hebben van mijn jongste zoon. Op de dag van onze vijfde huwelijksverjaardag ontdekte ik dat ik opnieuw zwanger was. Voor mij was dit een zeer gelukkig moment. Ik telefoneerde dadelijk naar het werk van mijn man om hem het blijde nieuws te vertellen. Het enige wat hij zei was dat ik hem erin geluisd heb, dat hij niet gekozen had voor een tweede kind. Toen hij van het werk thuiskwam, wou ik hem vooralsnog verrassen met vijf rozen. Hij weigerde de rozen aan te nemen en zei me letterlijk: "Het is die van jou!"

Hierna volgt een stilte.

Therapeut: "Het is alsof jouw zoon op dit ogenblik ook letterlijk van jou is, maar hij jou ook duidelijk van hem maakt."

Cliënte: "Eigenlijk wel. Ik herinner me dat ik tijdens de eerste zwangerschap heel bang was om een zoon te krijgen. Ik was vooral bang van zijn piemel-tje. Ik heb daar met niemand kunnen over praten. Achteraf is die angst wel weggegaan. Ik heb nu sterk het gevoel dat ik dit niet voor mezelf mag houden. Ik zal er op één of andere manier met mijn man moeten over praten. Ik ben bang dat het de spuigaten zal uitlopen. Ik voel ook aan mijn zoon dat hij niet veel nodig heeft om verder te gaan."

Therapeut: "Misschien is het ook heel belangrijk om stil te blijven staan bij wat je zelf voelt. Het gevecht in jezelf omdat je het aan de ene kant toelaat, je het zelfs plezant vindt en aan de andere kant je ook duidelijk beseft dat wat er gebeurt, moet stoppen."

Probleemformulering

Dit therapeutisch fragment illustreert de ambivalente (seksuele) gevoelens van een moeder naar haar zoon. Het gaat in dit fragment over een subtiel geërotiseerd contact tussen een moeder en haar adolescente zoon, dat getekend is door ambivalentie, schaamte en genot. Het ontbreekt ons op dit ogenblik aan concrete handgrepen om hier zomaar te durven spreken over seksueel misbruik. Wat wel duidelijk is, is dat er handelingen gesteld worden die grensoverschrijdend zijn.

Doelstellingen

Vanuit de probleemformulering worden een vier-tal doelstellingen vooropgesteld die de complexiteit van de relatie stapsgewijs inzichtelijk trachten te maken:

- zicht krijgen op de positie van dader en slachtoffer. Waar situeert zich de zoon? Waar situeert zich de moeder? Hebben we te maken met kinder- of oudermishandeling?
- zicht krijgen op de plaats van het verlangen, het genot, schuld en de wet.
- zicht krijgen op de toepasbaarheid van de klassieke definities over seksueel misbruik op dit fragment.
- zicht krijgen op de verhouding tussen verantwoordelijkheid, vertwijfeling, onmacht en herstel.
- zicht krijgen op de consequenties voor behandelingsdoelen.

Methode

Enerzijds worden deze vier doelstellingen langs een kritische reflectie op het concrete fragment bekeken en anderzijds wordt een beroep gedaan op relevante theorieën die het geheel vanuit criminologische, seksuologische en psychoanalytische invalshoek benaderen. Belangrijke uitspraken van de moeder die relevant zijn voor de verdere uitwerking van de doelstellingen worden uitvergroot en vormen de vertrekbasis waarmee zal worden gewerkt.

Operationalisering

Ten eerste (stap 1) worden de belangrijkste uitspraken vanuit een procesmatig gestuurd spreken binnen een therapeutisch kader van de moeder over

zichzelf en over haar zoon, op schematische wijze in kaart gebracht. In tabel 1 worden de voor het betoog meest essentiële elementen uit het fragment geselecteerd. Ten behoeve van de verdere bespreking worden de elementen in tabel 1 genummerd. Deze methode maakt het mogelijk om een differentiatie aan te brengen in een complexe materie. Volledigheidshalve dient te worden vermeld

dat de uitspraken en de handelingen van de zoon aangebracht zijn door de moeder en mogelijk een vertekening van de betekenis van uitspraken en handelingen van de zoon met zich kunnen meebrengen.

Ten tweede (stap 2) worden de belangrijkste elementen in het schema verder besproken.

Stap 1:

Tabel 1. Schematische weergave van de belangrijkste uitspraken van de moeder in de therapeutische sessie.

ZOON IN BELEVING VAN MOEDER	REACTIE VAN MOEDER OP ZOON
<p>is geobsedeerd door de borsten van moeder (1) het verlangen is sterker dan hemzelf (3) heeft de neiging moeder vast te pakken en te strelen (5)</p> <p>legt moeder algemene zwijgplicht op (7)</p> <p>heeft angst voor vader (9)</p> <p>heeft niet veel nodig om verder te gaan (12)</p>	<p>weet niet wat te doen, krijgt een bevreemdend gevoel (2) hem afwijzen is niet goed (4) geeft er soms een draai aan om hem zo van haar los te maken (6)</p> <p>spreekverbod ten aanzien van vader maar spreekt erover in therapie (8) voelt zich schuldig ten aanzien van haar man (10) heeft gemengde gevoelens, vindt het ook wel plezant (11)</p> <p>weet niet hoe er mee om te gaan (13) voelt zich niet gesteund door man (14) wordt gegrepen door de uitspraak van haar broer (15)</p>

Stap 2:

Het fragment illustreert de moeilijkheid bij de vrouw om over het voorval te praten. Ondanks de algemene zwijgplicht die de zoon haar oplegt (7), beslist zij toch te spreken (8). Door 'sprekend subject' te worden, treedt ze buiten "le pact noire" dat de zoon in stand wenst te houden. De vrouw maakt de genotsdimensie die zij voornamelijk bij de zoon situeert, bespreekbaar.

Het algemeen spreekverbod dat de zoon oplegt, transformeert in de beleving van moeder in een spreekverbod ten aanzien van haar man. Ten aanzien van de therapeut heft ze dit op (8).

Wat vervolgens verschijnt aan betekenissen in haar verhaal is in grote mate getekend door gevoelens van onzekerheid, twijfel en ongemak (2 en 13). Ze wijst de zoon niet op een directieve manier

af (4), wat er op neerkomt dat ze hem niet de plaats toekent die hem eigenlijk toekomt, namelijk de "gedeparentificeerde positie". Ze poogt zich wel op een 'speelse' manier te ontdoen van "het kwaad" (6). Of hierdoor een ontkoppeling ontstaat van eigen lustgevoelens laten we in het midden. Zeker is wel dat ze lust ervaart bij het gebeuren. Dit blijkt uit haar bewoordingen dat ze het ook wel plezant vindt (11).

Ze weet echter zeer goed dat het "niet toegelaten is". Wanneer we onderzoeken wat de kracht is van de wet, komen we onrechtstreeks terecht bij haar broer (15). Niet de man/vader insisteert de symbolische wet, maar wel de broer treedt hier op. Niet zozeer op een castrerende wijze naar de zoon, maar eerder op een verbiedende en waarschuwendende wijze naar de moeder. Mogen we hieruit afleiden dat de vader zich (ten dele) onttrokken heeft

aan zijn vaderlijke functie?"

Dit brengt ons bij de positie van de vader in dit hele gebeuren. De elementen die door moeder worden aangebracht met betrekking tot de vader slaan enkel op "angst van de zoon voor vader" en "angst voor verslechtering van de relatie tussen vrouw en man op een moment dat het juist goed gaat".

Een cruciale vraag is deze naar de geïnstalleerde vaderlijke positie ten aanzien van beiden. Bij het bekendmaken van de zwangerschap door moeder, reageert vader zeer afwijzend en verwerpend. Niet alleen het kind wordt afgewezen, maar ook de moeder wordt op zichzelf teruggeworpen. Hier kan zelfs worden gesteld dat er een duidelijk "weggaan" is van vader, waardoor moeder en kind naar elkaar toe geduwd worden (14).

Door zich hieraan te onttrekken, heeft de vader te kennen gegeven dat er niet op hem moet worden gerekend. De vaderlijke taak van symbolische drager van de "Wet" heeft hij ons inziens niet opgenomen. De moeder-zoon relatie heeft de symbiotische kwaliteit waarschijnlijk niet ten volle kunnen opgeven. Kan de angst van moeder voor het piemeltje in deze zin geïnterpreteerd worden? Fungeert de dreigende waarschuwing van de broer in dit fragment als "vervangende wetgevende instantie"? Vragen die onbeantwoord zullen blijven. Wat we hypothetisch durven stellen, is dat we vermoedelijk niet te maken hebben met een psychotische structuur tussen moeder en zoon, niettegenstaande enkele - op het eerste zicht - pre-oedipale elementen in de richting wijzen van een onvoltrokken moeder-zoon separatie. Er is bij de zoon wel degelijk de (h)erkenning van de Ander (met inbegrip van de Vader), wat hij uitdrukt door zijn angst om het vooral aan niemand te vertellen.

Dader- en slachtofferschap

Menig lezer zal het er mee eens zijn dat de dader- en slachtofferpositie in dit fragment niet eenvoudig te bepalen zijn. Enerzijds en op het eerste zicht mag worden aangenomen dat de moeder als volwassene (oudere vrouw) als vanzelfsprekend dader zou moeten zijn. Anderzijds blijkt uit de beleving van de moeder dat ze geen raad weet met het opdringerige en possessieve gedrag van de zoon en dat ze zich door hem vastgezet voelt, passief toekijkt en hem bij momenten laat begaan. Dit blijkt uit haar bewoordingen: *"Ik weet niet hoe er mee om te gaan, hem afwijzen is niet goed, ik geef er soms een draai aan om hem zo van mij los te maken."*

De zoon daarentegen wordt door de moeder als vrij actief beschreven. Alleen al deze toekenning door de moeder verduidelijkt iets van haar (slachtoffer-) gevoelens en plaats ten aanzien van haar zoon. Zij vertelt: *"Hij heeft de neiging om mij vast te pakken en te strelen en hij heeft niet veel nodig om verder te gaan."* Vanuit deze context situeert de zoon zich aan de daderzijde. Bovendien wordt door de zoon aan de moeder zwijgplicht opgelegd (een gegeven dat typisch is voor dadergedrag) en wordt de moeder geconfronteerd met schuldgevoelens ten aanzien van haar man.

De complexiteit is des te groter daar de moeder gemengde gevoelens heeft en aarzelend toegeeft dat ze ook genot ervaren heeft met de woorden: *"Ik moet toegeven dat ik het ook plezant vind"*.

Ongeacht de complexiteit van het gebeuren, kan worden gesteld dat de belangrijkste rol bij het al dan niet in stand houden van het gedrag van de zoon, bij de moeder ligt. Zij draagt in elk geval de meeste verantwoordelijkheid om het ongewenste gedrag van de zoon te corrigeren.

Verlangen en genot, schuldgevoelens en de Wet

Het verhaal van Oedipus die te vondeling wordt gelegd en die later zijn vader vermoordt en met zijn moeder naar bed gaat met alle gevolgen van dien, is een centraal gegeven binnen en buiten de psychoanalyse. Wat is nu echter het fundamentele van het oedipuscomplex? De vader bewerkstelligt een symbolische scheiding tussen de zoon en de moeder, waardoor het incest- én het exogamie-verbod geïnstalleerd worden door de koppeling van wet (door de vader gerepresenteerd) en verlangen. Deze beperking, opgelegd door de vader, installeert een tekort (castratie en ontstaan van schuld) en het verschil (tussen subject en ander) en ze zorgt ervoor dat het verlangen mogelijk wordt naar een ander subject dan de moeder (Freud, 1905).

In het fragment is de angst voor de vader bij de zoon aanwezig, wat erop wijst dat er meer dan waarschijnlijk een voltrekking van de separatie tussen zoon en moeder heeft plaatsgevonden. Vader heeft een symbolische functie in de moeder-zoon dyade.

Niettegenstaande dat de moeder de aanrakingen van de zoon bij momenten leuk vindt, kan er nergens duidelijk worden opgemaakt dat er verleidende handelingen van de moeder naar de zoon worden gesteld. Op basis van het feit dat de moeder zegt dat de gevoelens plezant en gemengd zijn, kan niet worden ontkend dat het genot en het verlangen een plaats hebben in deze relatie. Toch is er

een duidelijke verdeeldheid aanwezig bij de moeder. Er ontstaat een 'psychische carrousel' van schuld, twijfels en conflicten tussen tegengestelde gevoelens.

Het verlangen van de moeder is in de literatuur weinig beschreven. Bij Freud bleef dit onderwerp nagenoeg afwezig. Lacan (1964) daarentegen stelt dat de moeder een complexe figuur is met eigen behoeften en verlangens. Laplanche (1994) heeft het begrip verleiding verder uitgewerkt. In zijn vroege teksten beschuldigt Freud de vader van de introductie van de seksualiteit in het leven van het jonge kind. Laplanche (1994) wijst er echter op dat Freud in verschillende andere teksten een "ander personage" ten tonele opvoert. Het gaat om een geperverteerde moeder. Volgens Van Haute (1995) die nog een stapje verder gaat, is dat "ander personage" antropologisch interessanter omdat het niet langer lijkt te gaan om een occasionele verleiding, maar om een permanente verleiding waaraan niemand ontsnapt.

Er zijn weinig argumenten om in het fragment uit te gaan van een 'maternele verleiding'. Wel is er duidelijk een atmosfeer die seksueel geladen is. Wolters (1982) spreekt in dit verband over "emotionele incest", waarmee hij bedoelt dat er een sterk "possessieve relatie" bestaat tussen moeder en zoon, waarbij het seksuele aspect van de relatie atmosferisch van aard is.

Niettegenstaande er op het eerste zicht niet kan worden uitgegaan van een "openlijke moederlijke verleiding", zijn er er ook geen argumenten om de moeder volledig vrij te pleiten. Een aantal vragen kunnen dit verduidelijken: *Waarom heeft de moeder geen voorzorgen genomen en de badkamer niet afgesloten of hem gewoonweg gevraagd om buiten te gaan? Waarom treedt de moeder wel als actief talig subject in de therapie naar voren en slaagt ze er niet in om deze actieve pool staande te houden in de relatie tot haar zoon? Hebben we hier te maken met onmacht jegens haar zoon of spelen er andere motieven? Waarom beantwoordt de moeder de 'bedreigende' handelingen van haar zoon met een knuffel teneinde hem zo van haar los te maken?*

Schieten klassieke definities over seksueel misbruik tekort?

Van Staa en Woelinga (1983, p. 26) gebruiken in hun incestonderzoek het begrip seksueel misbruik als volgt: *"Elke vorm van seksueel contact tussen vader en dochter, die door de dochter, op het mo-*

ment zelf of later, als gedwongen ervaren wordt."

Draijer (1985, p. 588) stipt een leeftijdsgrens aan. In het kader van een vooronderzoek over de omvang van seksueel misbruik van kinderen in het gezin, hanteert zij de volgende omschrijving: *"Seksuele contacten van oudere of volwassen gezinsleden met een kind onder de zestien jaar, tegen de zin van het kind of zonder dat het kind – ten gevolge van het gebruik van lichamelijk of relationeel overwicht, geweld, of ten gevolge van het gevoelsmatig onder druk zetten – het gevoel heeft de seksuele contacten te kunnen weigeren of zich eraan te onttrekken. Het kunnen ook seksuele contacten zijn met verwante leeftijdsgenoten die onder dwang plaatsvinden."*

Dijkstra (1995) deed specifiek onderzoek naar seksueel misbruik van jongens binnen en buiten het gezin. Zij komt in haar onderzoek tot de volgende definitie: *"Seksueel misbruik van jongens omvat seksuele contacten van personen met een jongen onder de zestien jaar die plaatsvinden tegen zijn zin of waarbij de jongen het gevoel heeft (gehad) de seksuele contacten niet te kunnen weigeren en die op het moment van de ondervraging als negatief en ongewenst worden genoemd."*

Sarrell en Masters (1982) maken een duidelijk onderscheid tussen seksueel geweld en seksueel misbruik. Van seksueel geweld is volgens hen sprake bij seksuele ontmoetingen waarbij een man of jongen gedwongen is tot meedoen aan ongewenste seksuele activiteiten onder bedreiging van fysiek geweld. Van seksueel misbruik is volgens hen sprake als: *"... de seksueel misbruikte jongen of man niet openlijk is bedreigd maar veeleer is overweldigd door psychosociale overheersing of seksuele verleiding."*

Wanneer onderzocht wordt of de vermelde definities bruikbaar en van toepassing zijn op het fragment, dan blijkt dit niet het geval om de volgende redenen:

- er is geenszins sprake van (openlijke) dwang of verwaarlozing vanwege de moeder,
- er is geen sprake van psychosociale overheersing of openlijke seksuele verleiding,
- het is op het eerste zicht niet duidelijk wie slachtoffer of dader is in tegenstelling tot de beschreven definities die steeds uitgaan van de beleving van het slachtoffer,
- een definitie waarin het aspect oudermishandeling is opgenomen ontbreekt, niettegenstaande in het fragment elementen kunnen aangetroffen worden die gaan in de richting van oudermishandeling.

Verantwoordelijkheid, vertwijfeling, onmacht en herstel van een scheefgetrokken relatie

Onmacht en vertwijfeling zijn zeker aan de kant van de moeder duidelijk aanwezig in het therapeutisch fragment. Zij geeft herhaaldelijk aan dat ze niet weet hoe ze moet omspringen met het - vaak opdringerige - gedrag van haar zoon. Vanuit een gevoel van onbehagen en een verdeeld negatief beleven stelt de moeder zich in bedekte termen de volgende vragen: "Neem ik verantwoordelijkheid op in deze situatie? Laat ik deze scheefgetrokken relatie te "ver-leiden" of roep ik mezelf en mijn zoon ter verantwoording om een einde te stellen aan deze "scheve machtsverhouding?". Een scheefgetrokken machtsverhouding die volgens Bruinsma (1994) omschreven wordt als de "verseksualisering van een afhankelijkheidsrelatie", waardoor de dominante partij (in de meeste gevallen gelijkgesteld met de dader) seksuele handelingen en contacten kan afdwingen van de andere partij. Een belangrijke vraag in deze situatie is deze van de meest verantwoorde houding teneinde enerzijds de affectieve relatie tussen moeder en zoon te laten bestaan en anderzijds de scheve verseksualiseerde machtsverhouding tussen beiden te laten eindigen. Zowel kinderen als hun ouders hebben behoefte aan het (mogen) beleven van affectieve relaties met elkaar.

Consequenties voor behandelingsdoelen

In dit fragment dienen alle partijen er zich van te vergewissen dat de seksuele ethiek uitgaat van de vrije seksualiteitsbeleving onder gelijkwaardige partners. In deze moeder-zoon relatie is er geen gelijkwaardigheid en kan deze er ook nooit komen. De moeder dient haar ouderlijke positie ten aanzien van haar zoon terug in te nemen (te verwerpen) door vanuit een dynamische beweging, het relatief gesloten systeem te verlaten en door op zoek te gaan naar kanalen om haar zoon terug op het juiste spoor te zetten. Hierdoor kunnen nieuwe wegen ontstaan ter bevordering van de ontplooiing, de ontwikkeling en de (emotionele) rijping van de zoon en van de andere gezinsleden.

De zoon moet de kans krijgen om zich te ontwikkelen en te ontplooiën. Aan hem moet een open vizier worden aangeboden dat verder reikt dan de

geslotenheid van de moeder-zoon relatie waarin hij nu verstremgeld zit. De uitspraak van de jongere broer van de moeder: "Hij zou wel eens een homo kunnen worden", spreekt boekdelen. Vanuit een intuïtief aanvoelen en zonder concrete argumenten verwoordt de jongere broer dat er iets aan de hand is.

Summary

An attempt at defining the (psychologically) incestuous mother-son-relationship:

The knowledge about sexual abuse between a mother and her son is rather limited. A therapeutic fragment gives the reader the opportunity to enter in a world that had only been accessible to the therapist and the client. It is a world characterised by a struggle, leaving resistance and shame behind. The essential elements are shown in a schematic overview centralising:

1. being an abuser and a victim
2. desire and pleasure, guilt and the Law
3. the value of the classic definition of sexual abuse
4. responsibility, despair, powerlessness and the restoration of a relationship
5. the aim of the treatment.

It is crucial that the aim of the treatment is directed towards opening up the closed mother-son relationship. On the one hand, the mother has to resume her parental position, on the other hand, the son has to be assisted in discovering (new) ways to promote his own psychological development.

Literatuur

- Bruinsma, F. (1994). *Incesthulpverlening. Diagnostiek, opvang en behandeling van incest*. SWP, Utrecht.
- Dijkstra, S. (1995). Onderzoek naar seksueel misbruik van jongens. *Jeugd en Samenleving*, 3: 115-127.
- Draijer, N. (1985). De omvang van seksueel misbruik van kinderen in het gezin. *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 40: 587-608.
- Freud, S. (1984). *Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit (1905d)*, *Klinische beschouwingen*, 1. Meppel-Boom, Amsterdam.
- Lacan, J. (1964). *Le Séminaire, Livre XI, Les Quatres concepts fondamentaux de la psychoanalyse*. Du Seuil, Paris.
- Laplanche, J. (1994). *Nouveaux fondements pour la psychoanalyse*. Presses Universitaires de France (Coll. Quadrige), Paris.
- Sarrell, F. & W.H. Masters (1982). Sexual molestation of men by women. *Archives of Sexual Behavior*, 11: 117-131.
- Van Haute, P. (1995). Trauma en verleiding. De meta-psychologische status van de seksualiteit in het werk van Jean Laplanche. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 1: 227-242.
- Van Staa, M. & H. Woelinga. (1983). *Als je vader bezit...* Doctoraalscriptie Ontwikkelingspsychologie, Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Wolters, W.H.G. (1982). *Seksueel misbruik van kinderen en jonge adolescenten*. Intro, Nijkerk.